

معرفی تذکره شعرای ماضیه

از حیدر حسین خان سهیل دهلوی

شوکت نهال انصاری*

سرزمین پهناور هند دارای اهمیت فراوان، برای ادبیات فارسی می‌باشد، شعرا، حکما، علما، دانشمندان ارجمند این‌جا در زمینه‌های گوناگون ادبیات فارسی توجه بسیار داشته‌اند و دیوان و آثار گرانبهای آن‌ها تا حالا به‌صورت کتاب‌های چاپی یا نسخه‌های خطی، بیشتر در کتابخانه‌ها یا موزه‌های سراسر عالم، به‌ویژه در موزه بریتانیا محفوظ است.

در این زمینه‌های ادبیات، فنّ تذکره‌نویسی هم می‌باشد و به‌علاوه ایران در شبه قاره هند و پاکستان هم، از عهد مملوکیت تا عصر حاضر رواج داشته است. نخستین تذکره‌ای که در سرزمین هند به‌وجود آمد لب‌الباب از سدیدالدین محمد عوفی می‌باشد که در قرن هفتم هجری نوشته شده. پس از آن بیشتر تذکره‌ها به‌وجود آمدند. به‌ویژه در هند به‌عهد مغولیه، تذکره‌نویسی رواج خاصه داشته است، یکی از آن‌ها، تذکره شعرای ماضیه از حیدر حسین خان دهلوی متخلص به «سهیل» می‌باشد. اصلاً این تذکره، چنان‌که از عنوانش پیدا است، مشتمل بر احوال و اشعار مختصر از ششصد و دوازده (۶۱۲) تن از متقدمین تا به‌عصر حاضر یعنی قرن هجدهم میلادی به‌عهد شاه و نواب شجاع‌الدوله (لکهنو) می‌باشد.

اهمیت این تذکره این است که این تذکره نادری است که تا حالا چاپ نشده است و به‌صورت نسخه خطی فقط در کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره در قسمت

* دانشیار فارسی دانشگاه اسلامی علیگره، علیگره.

نسخه‌های خطی تحت گنجینه حبيب گنج ضبط است که دارای یکصد و هفتاد و شش ورق می‌باشد و از روی حروف تهجی در شصت قسم منقسم گردانیده است.

آغاز تذکره با حمد و ثنای خدای متعال می‌باشد که مشتمل بر سی و چهار (۳۴) شعر است و به‌طور نمونه چند شعر از آن بدین‌قرار است:

سپاس و ثنا حمد بی‌حد و مر سزاوار خلاق جن و بشر
کشاید زبان چون به‌چون و چرا که وا مانده آن جاست ذهن رسا
همه آفرینش ز حکمت نمود به‌ذات خود اظهار قدرت نمود

پس از حمد باری نعمتی حضرت پیغمبر صلی الله علیه و سلم، داری نوزده (۱۹) شعر می‌باشد که آغاز آن این‌طور است:

شرف بر شرف عالمی را فزود که مثلش نیاید کسی در وجود
وجودش شده باعث کائنات مقدس مطهر به‌ذات و صفات
محمد (ص) مگر بود ظل خدا که آمد در این دهر و شد ره‌نما

پس از حمد و نعت مقدمه‌ای است به‌نام دیوان ایوان سرکار آصفی منسوب گردانیده است چنان‌که از مقدمه واضح می‌شود. درباره تاریخ درست تألیف این تذکره هیچ اطلاعی در دست نیست. اما چون نویسنده در مقدمه درباره خود بدین‌طور نوشته است که وی نبیره نواب عمده‌الملک اسلام خان مشهدی می‌باشد و در کتاب مؤثر الامرا (تألیف صمصام‌الدوله شاهنواز خان مجلد دوم) درباره شرح احوال زندگانی اسلام خان وجود دارد که اسلام خان مشهدی در زمانه شاهزادگی شاهجهان، یکی از خادمان قدیم بوده و در ابتدا بر منصب منشی فایز بوده. بار دیگر پانزدهم جلوس جهانگیر بر منصب اعلی مرتبت گشت و خطاب اختصاص خان یافت بعد از آن همیشه به‌دربار شاهجهان منسلک بود و در عهد شاهجهان بادشاه بر منصب دو هزاری مقرر و به‌خطاب اسلام خان مشهدی سرفراز گشت. وی شش پسر داشت به‌نام اشرف خان، صفی خان، عبدالرحیم خان، سید محمد شریف، میر محمد غیاث و عبدالرحمن.

غالب امکان این است که حیدر حسین خان پسر صفی خان باشد چون صفی خان را در عهد عالمگیری منصب قلعه‌داری دهلی سپرده شد و وی در دهلی مقیم گشت و

چون حیدر حسین خان خود را دهلوی می‌نویسد بدین نسبت گمان غالب این است که وی پسر صفی خان باشد اما این فقط گمان است، اطلاع کامل نیست. از این که با وجود سعی تمام احوال کامل حیدر حسین خان در دست نیست.

در باره تذکره شعرای خود مصنف در مقدمه بدین طور می‌نویسد:

”الحق که تألیفات و تصنیفات علمای متقدمین و شعرای سابقین و دواوین شعر و سخن... و اولی‌الابصار بهتر از سیر نوبهار بساتین و خوشتر از شمیم فرح‌بخش ریاحین است. در زاویه عالم تنها هیچ ندیمی و اکرامی مصاحبی به‌از این نیافته لهذا به‌خاطر راقم رسید که گلستان بی‌خزان و سخن‌گویان پیش از روی تعداد حروف تهجی حرف در تخلص بود از دیوان‌های متکلمین جست‌وجو انتخاب نموده و به‌طریق تذکره شعرا جمع نموده آید. الحق که این محنت شاقه بود که انجام آن از محالات می‌نگاشتم مگر الحمدلله که السعی منی والایتمام من الله به‌وقوع آمد.“

حرف الف: دارای یکصد و بیست و هشت شاعر که چندتا از آنان با تفصیل ذکر شده و چندتا فقط بر اسم اکتفا نموده است و بیشتر ترتیب الفبای ملحوظ نداشته است و چندتا اسم شعرا داشت که غیر معروف هستند

شیخ ابواسمعیل عبدالله انصاری هروی، در اولاد حضرت ابویوب انصاری بود، اسیری ولد ملّا صحیفی شیرازی، احمد کمانچه کاشی، خواجه احمد نام لکهنوی اسم میر شریف، امان الله مرزا مشهور به‌خان زمان خلف نواب خان‌خانان مه‌ابت جنگ، انوار ملّا محمد از موزونانی مستعد دارالسلطنت لاهور بود در عهد جهانگیر و شاهجهان، اوجبی شیرازی ولد مولانا صافی شیرازی است. اطهر غلام علی از تلامذه میر شمس‌الدین فقیه، اسد بیگ قزوینی، در عهد سلطنت جهانگیر به‌هند آمده به‌ملازمان شاهی امتیاز یافت. الفت لاله اوجاگر چند کایسته ماتور از سکنه عظیم‌آباد، الهی حکیم صدرالدین محمد در عصر جهانگیر و شاهجهان، استغنا، اسمش مرزا عبدالرسول، اشرف ملّا محمد سعید ولد محمد صالح و دخترزاده ملّا محمد باقر مجلسی در ایام سلطنت اورنگ‌زیب به‌اوستادی زیب‌النساء مقرر بوده و در حرف الف اسم شاعر آخر اندرمن ولد کئیول رام بن کور سین قوم کایسته است.

حرف ب: دارای نام و احوال شصت و پنج شاعر که در آن چندی غیرمعروف هستند. نام اول در این حرف بابر ظهیرالدین و نام آخر بیدل عبدالقادر است و نام چند شاعر دیگر این طور است:

بساطی سمرقندی، سلطان خلیل ولد میران شاه تیموری، بیامی شیخ عبدالسلام از تلامذه علامه جلال الدین دوانی، باقی کولانی به عهد بابر و اکبری به هند آمده، بزمی همدانی مثنوی فرهاد و شیرین منظوم ساخته اوست، بینش کشمیری از شعری عهد شاهجهان است، بیدل ساوجی.

حرف ت: مشتمل بر سی و هشت (۳۸) شاعر که از تقی الدین اوحدی تا ترمذی محمد نقی - نام چند تن از شعرا این طوراند:

تقی شوشتری، طبع بلند داشت در عهد اکبری به هند آمده، تجلی کاشی محمد حسین نام از مردم کاشان سکونینان بوده در هند تشریف آورده با مولا نظیری مشاعرات کرده، تمنّا مسمی به خواجه محمد علی در شهر عظیم آباد اقامت پذیر بود دیوان قریب دو هزار بیت دارد، تمرانی شیخ مرزا قلندر بخش نام پانی پتی بود، تحسین مسمی امیر عطا حسین خان مخاطب به مرصع رقم از سادات رضوی ساکن اتاوا است، تجرید میر حیدر از تلامذه سراج الدین علی خان آرزو است.

حرف ث: مشتمل بر هشت شاعر. در آن ثنایی نام شریف وی خواجه حسین، ثنا از موزونان کشامره ثانی خان از امرای سلطنت همایون بادشاه، ثانی تخلص شاه عباس ثانی، ملّا علی شوری، ثابت میر محمد افضل اله آبادی برادرزاده همت خان والد اسلام خان بدخشانی، ثبات میر محمد عظیم، ثمین شیخ غلام حسین، شامل اند.

حرف ج: مشتمل است بر چهل شاعران از جامی نورالدین عبدالرحمن تا مولانا جنوبی. در این حرف نام جمالی فضل الله، جهانگیر نورالدین محمد بادشاه، جرأت سید جعفر، جويا مرزا داراب بیگ، جناب مرزا ابوطالب و جولان میر سید علی و غیره شامل اند.

حرف ح: مشتمل است بر پنجاه و چهار شاعر، از حسن دهلوی تا حقیقی مرزا محمد بیگ - در این حرف چند نام این اند:

حسن بهرام جنگ، حسین قاضی خوانساری، میر محمد حسین مولد او قصبه اود

است، دیوانش به اقسام شاعری به شش هزار بیت و تمامی اشعار آن مرحوم بی‌تخلص است، حسینی فتح علی خان، حیرتی میر حسن، حافظ شیرازی، حسامی مشهور به شیخ حسام‌الدین ولد سراج‌الدین علی خان آرزو و غیره.

حرف خ: مشتمل است بر بیست و هشت شاعران از خاقانی شروانی تا خورشید بلگرامی، نام چند شاعران این‌طوراند:

خیّام، خواجهی کرمانی، خضری، خواری، خالی تخلص حسن بیگ نام در زمان جهانگیر بادشاه به صوبه‌داری بهار مأمور بوده. خصالی، خوشدل، خادم، خاکسار مخاطب به نواب شکرالله خان و غیره.

حرف د: مشتمل است بر هژده شاعران، از دعوی قاضی رکن‌الدین تا دیده نواب اعزّ خان - دیگر نام شاعران این‌چنین است:

دامی همدانی، درکی، دانا، دانش اسم شریفش مرزا رضی است از سادات رضوی مشهدی در ایام سلطنت شاهجهان بادشاه به‌هند آمد و «درد» تخلص‌المشهر به‌خواجه میر درد شاهجهان‌آبادی خلف‌الصدق خواجه محمد ناصر «عندلیب» تخلص است، و غیره.

حرف ذ: مشتمل است بر هفت شاعر از ذوقی تا ذره - دیگر نام این‌اند:

ذوقی، ذوقی بلگرامی، میر عبدالواحد شاعر کهنه در فارسی و هندی، ذوالنون، ذهنی، ذکا میر غلام امام و برادرزاده میر غلام علی آزاد بلگرامی.

حرف ر: مشتمل است بر سی و پنج شاعر از رشیدالدین وطواط تا رفیقی آملی. علاوه از این چند دیگر نام ملاحظه نمودند:

رشید کازرونی، ریاضی مولانا امام‌الدین نام خلف مولانا لطف الله مهندس لاهوری، ملّا روزبه، رستم، رایج، راهب، رفیق، رانت میرزا عبدالله لکهنوی خلف‌الصدق مرزا کاظم و غیره.

حرف ز: مشتمل است بر هژده شاعران از زکی همدانی تا زیب‌النساء صبیّه حضرت اورنگ‌زیب عالمگیر - در این حرف چند نام دیگر این‌چنین آمده است:

زاری، بی بی زائری، زائر محمد فاخر نام اله‌آبادی فرزند شیخ یحیی، زین خان

کوکه، زین‌الدین استرآبادی، زینتی، سید حسین نام از شعرای شهر نظنز است در اصفهان از والی عصر.

حرف س: مشتمل است بر شصت و هشت شاعر از حکیم سنایی تا سهیل دهلوی (راقم و جامع همین تذکره الشعرا) در این حرف چند نام دیگر این‌طور آمده‌اند: سعدی شیرازی، سخنوران مایه سرفرازی شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی، سعید تخلص مولوی محمد سعید نام از فاضلان زبردست عظیم‌آباد بود، سیفی عروضی در عروض چند تحقیقات کرده بود مشتهر به عروضی گردید، ساقی جزایری، طالب علمی بود موزون طبع از ملازمان اکبر بادشاه، سحری عبدالله اکبرآبادی، سروری بر وزن ضروری عالم بیک نام دارد و به‌حضور جهانگیر بادشاه منسلک بود، سخن میر عبدالصمد نام از سادات اکبرآباد.

حرف ش: مشتمل است بر سی و هشت شاعر از شرف‌الدین تا شفیق لچهمی نراین - علاوه از این چند نام دیگر نیز ذکر کرده‌اند: شرف‌الدین طوسی، شاهی سبزواری، شاه نظر بیگ، شهیدی قمی، شهید مولوی محمد باقر، شاهد مشهودی، شجاع، شجاع‌الدین محمود، شکوهی، شاپور، حکیم شفایی، شهرت، ملّا شیدا و غیره.

حرف ص: مشتمل است بر سی و دو شاعر از شاه صفی‌الدین اردبیلی تا صارم نواب صمصام‌الملک بهادر - در این حرف چند نام دیگر این است: صفی شیرازی، صادق، صداقت محمد، صالح هراتی، مولانا صوری، صابر، صبحی چغتایی، صبحی کشمیری، صفدر میر صفدر حسین نام از مرد بلگرام، صهبایی سید عبدالباقی از احفاد خواجه مودود چشتی، صامت اصفهانی و غیره.

حرف ض: مشتمل است بر هفت شاعر - نام این شاعران چنین‌اند: ضعیفی نیشاپوری، ضعیفی سیستانی مشهور به میر محمد هاشم، ضمیری اصفهانی مولانا کمال‌الدین نام، ضیایی از روشن ضمیران اردوباد بود، ضیایی دهلوی، ضیا نامش میرزا عطا مولدش برهانپور، ضیا میر علی.

حرف ط: مشتمل است بر بیست و هشت شاعر از طلحه (از شعرای عهد سلطنت سنجر) تا طبیعت شیخ سیف‌الدین محمود از اعیان مشایخ سرکار الور من توابع اله‌آباد نام چند شاعر دیگر این‌طور نوشته‌اند:

حرف ظ: مشتمل است بر دو شاعر - یکی ظهیرالدین فاریابی، سلاله فصحا متقدمین و نقاوه بلغا و سخن آفرین در علم حکمت و هیئت بسیار فایق بود، و دیگری ظهوری مظهر کمالات علم موسیقی زبده پیش قدمان میدان فصاحت و بلاغت.

حرف ع: مشتمل است بر سیزده شاعر از عراقی تا مولانا عارفی - نام چند تن از شعرا نیز چنین آمده:

عماد، عالی، عنصری، عماد فقیه، عمیق بخاری، عناصری، عنصری، عرفی، علی، عیان و عسجدی.

حرف غ: مشتمل است بر پنج تن از شاعران به‌قرار زیر: غزالی، غیرتی، غریبی، غزوالی، غنی کشمیری.

حرف ف: مشتمل است بر سیزده تن از شعرا از فردوسی طوسی تا فضولی. چند تن از آنان را چنین نام‌برده است:

فرّخی، فلکی، فغانی، مولانا فهیمی، فخر رازی، شیخ فدایی و فطرت و غیره.

حرف ق: مشتمل است بر پانزده تن از شاعران از حکیم قطران تا قدسی - در این حرف قبایی، قمری، قنبری، مولانا قیدی و ملک قمی نیز شامل‌اند.

حرف ک: مشتمل است بر پنج تن از شعرا که کلیم ابوطالب، مولانا حسن کاشی، مولانا کاتبی، کسانلی و کفشکر می‌باشند.

حرف ل: مشتمل است بر سه شاعر نام: لسانی، لطفی و مولانا لطیف نیشاپوری.

حرف م: مشتمل است بر شانزده شاعر از مثنوی تا مخلص - در حرف میم امیر محوی، مظفر هروی، مختاری غزنوی، مولانا حسین متکلم، منصور و غیرهم را نام نیز شامل‌اند.

حرف ن: مشتمل است بر یازده تن از شاعران از شیخ نظامی تا نصیر همدانی - نزاری قهستانی، ناصر بخاری، نظامی عروضی و نور جهان بیگم و غیرهم.

حرف و: مشتمل است بر چهار شاعر - نام‌شان مولانا وحشی، مولانا ولی، وحید، مرزا محمد رفیع واعظ‌اند.

حرف ه: مشتمل است بر سه شاعر - نام‌شان خواجه هم‌الدین تبریزی، مولانا هلالی و مولانا همدمی.

حرف ی: مشتمل است بر چهار تن از شاعر - مولانا یحیی، احمدیار خان یکتا، میر یحیی کاشی و یحیی برمک.

منابع

۱. احمد خان، سر سید: تذکره اهلِ دهلی، مرتبه قاضی احمد میان اختر جوناگرهی، انجمن ترقی اردوی پاکستان، کراچی، ۱۹۵۵ م.
۲. آزاد بلگرامی، میر غلام علی (م: ۱۲۰۰ هـ): خزانه عامره (تألیف: ۱۱۷۶ هـ/ ۶۳-۱۷۶۲ م)، مطبع نولکشور، کانپور، ۱۸۷۱ م.
۳. آزاد بلگرامی، میر غلام علی (م: ۱۲۰۰ هـ): مآثرالکرام، کتابخانه آصفیه، حیدرآباد، ۱۹۱۳ م.
۴. سهیل دهلوی، حیدر حسین خان: تذکره شعرای ماضیه، فهرست نسخه‌های خطی آصفیه، حیدرآباد.
۵. شفیق اورنگ‌آبادی، منشی لچهمی نراین: مآثر آصفی (خطی) (دو جلد)، شماره ف ۴۰- ۵۱۸/۳۹، ذخیره عبدالسلام، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علیگره.
۶. عبدالرزاق اورنگ‌آبادی، صمصام‌الدوله شاهنواز خان عبدالرزاق بن میر حسن علی: مآثرالامرا، سه جلد، ایشیاتیک سوسائتی آف بنگال، کلکته، ۱۳۰۹ هـ/ ۱۸۹۱ م.
۷. عبدالله، دکتر سید: ادبیات فارسی مین هندوون کا حصه، انجمن ترقی اردوی هند، دهلی‌نو، ۱۹۹۲ م.